

IFODA MAZMUNIGA KO'RA MATN TIPLARINING TAHLILI

Meliboyeva Marjona G'ayrat qizi

JDPU talabasi

Email:marjonameliboyeva267@gmail.com

Annotatsiya: *ushbu maqolada asarni lingvo-poetik jihatidan tahlil qilamiz, ya'ni tilshunoslik va adabiyotshunoslikni bir-biriga bog'lagan holda. Asosiy mazvu ifoda mazmuniga ko'ra matn tiplari va ularning tahlili*

Kalitso'zlar: *Mazmun, tasviriy, matn, asar, hayotiy, tahlil, ifoda, tilshunoslik, hiko*
a

Matn tiplarini tahlil qilish – tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u til birliklarining mazmun jihatidan tasniflanishi, shakl va funksiyalarini aniqlashga qaratilgan. Matn tiplari inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular orqali kishilarning fikrlash uslubi, turli vaziyatlarda nutqiy muloqotni tashkil etish usullari namoyon bo‘ladi. Mazkur mavzu bo‘yicha tahlil qilish, nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik va psixologiya kabi fanlar nuqtai nazaridan ham dolzarbdir. Maqolada matn turlarining mazmuniy xususiyatlari va ularga xos bo‘lgan asosiy belgilari yoritiladi. Shu bilan birga, matn tiplarining tahlili nutqiy kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi.

O‘tkir Hoshimovning Tushda kechgan umrlar romani misolida

Dastavval, lingvo-poetika tushunchasiga e'tiborimizni qaratsak, ushbu tushuncha badiiy asarni lingvo-poetika yuzasidan tahlil qilib, tilning turli maqsad va vazifalarini qamrab oladi. Asarni tilshunoslik yuzasidan tahlil qiladi. Endilikda, biz O‘tkir Hoshimovning Tushda kechgan umrlar romani yuzasidan tahlil olib boramiz. Asarning dastlabki hikoyalardan birini tilshunoslik jihatidan tahlil qilamiz. "Kuz o‘lim to‘shagida yotgan bemorga o‘xshaydi. Oyoq ostida kasalmand xazonlar ingraydi...

Erta bahordan bo‘tana bo‘lib shosha-pisha qirg‘og‘iga sig‘may oqqan ariqlar tiniqlashadi. Shuncha urinishlari zoya ketganini tushunib olamga ma'yus boqadi.. Endi suv tubida shodon chayqalgan maysalar emas, xazon ko‘milib yotadi... Yer-u ko‘kni kafandek oppoq tuman chulg‘aydi. Oq zulmat orasidan qarg‘alarning xosiyatsiz fig‘oni eshitiladi. Asarning ushbu kichik qismini tahlil qiladigan bo‘lsak, ushbu matnni tasviriy matn sifatida olishimiz mumkin. Ushbu matnda oddiy bir tabiat hodisasi, hayotiy jarayonlar ajoyib ifodalar bilan birgalikda tasviriy matnni yuzaga keltirmoqda. Matndagi tasvir ob'ektini Kuz deb olishimiz

mumkin. Kuz kelib, daraxt barglari xazonga aylanish jarayoni birlamchi xususiyat hisoblanadi. Ariqlardagi suvlarning tobora tiniqlashib borishi aloqador jarayon hisoblanadi. Matndagi kuzning o‘lim to‘shagida yotgan bemorga o‘xshatilishi yoki kasalmand xazonlar ingraydi va kafandek tuman kabi birikmalarni ma‘no ko‘chish turlarining metafora turiga kiritishimiz mumkin. Hayotimiz davomida kasalmand xazonlar yoki ingrayotgan xazonni ko‘rmaganligimiz aniq, shu sababdan ham ushbu birikmalarda ma‘no ko‘chish jarayoni sodir bo‘layotganini anglashimiz mumkin. Demak matnni tasviriyl matn ekanligi, uning ifoda mazmuniga ko‘ra matn tiplariga ajratilganda kelib chiqadi. Har qanday matn ham ikkita yoki uchta gapdan tashkil topgan bo‘ladi. Albatta, ular bog‘lovchi vositalar yordamida ham mazmunan ham uslubiy jihatdan birika oladi. Biz bog‘lovchi vositalar qatoriga takrorlarni, zamon va makon ifodalovchi birliklarni, atov gaplarni, murojaat birliklarini kiritishimiz mumkin. Yuqorida keltirilgan matn asosan zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida bog‘langanligini ayta olamiz.

"Kuz o‘lim to‘shagida yotgan bemorga o‘xshaydi. Oyoq ostida kasalmand xazonlar ingraydi.. Erta bahordan bo‘tana bo‘lib, shosha-pisha, qirg‘og‘iga sig‘may oqqan ariqlar tiniqlashadi". O‘tkir Hoshimov bu matnni shakllantirishda zamon va makon ifodalovchi birliklardan foydalanganligi bejiz emas, sababi voqea sodir bo‘layotgan makonni tasvirlashga harakat qiladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Asardagi matnning uslubi ham katta ahamiyatga ega bo‘la oladi. Yuqorida keltirilgan matnni hech ikkilanishlarsiz badiiy uslub na‘munasi deyishimiz mumkin. Matndagi har bir o‘xshatish, ma‘no ko‘chishlarning hammasi badiiy uslubdagi matnning shakllanishida katta ahamiyatga molikdir.

Umuman olganda, Yozuvchining ushbu asarida ifoda mazmuniga ko‘ra matn tiplarining barcha turlarini uchratishimiz mumkin. Jumladan, ularning birinchisi bo‘lgan Hikoya mazmunli matnlar ham asarning ko‘p qismlarida uchraydi. Hikoya mazmunli matnlar - narrativ matnlar deb ataladi, bunday matnlarda, asosan, muallif yoki asar qahramoni o‘z boshidan o‘tkazgan, eshitgan, o‘qigan yoki guvohi bo‘lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi. Quyidagi matnga e‘tiborimizni qaratsak: "G‘alati tovushdan uyg‘onib ketdim. Nima gapligini tushunolmay uzoq garangsib yotdim. Hushim joyiga kelganida anglab yetdim: Shahnoza teskari qaragancha yig‘lab yotibdi. Unini chiqarmaslik uchun yostiqni tishlab olgan. O‘kinch bilan, alam bilan yig‘layapti. Har xiqillaganida gavdasi silkinib -silkinib ketadi... O‘zimni uxlaganga solib yotaverdim" (O‘tkir Hoshimov "Tushda kechgan umrlar" Toshkent -2019 247-bet) Matndan ko‘rinib turibdiki, asar qahramoni tilidan bo‘layotgan voqea-hodisa hikoya qilib berilmoqda. Hikoya mazmunli matnlarda hikoya qiluvchilar asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Bunday matnlar yaratilishida muallif nutqidan ham, asar qahramoni tilidan ham keng

foydalaniladi. Ko‘pincha matnlar butunligicha hikoya mazmunli matnlar bo‘lmay, ularning ma‘lum bir qismigina hikoya mazmunida bo‘lishi mumkin.

Matn tiplarining yana bir turi bo‘lgan didaktik matnga to‘xtaladigan bo‘lsak, bunday tipdagi matnlarda kimgadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o‘rgatish istagi asosida tuzilgan matn didaktik matn deyiladi

"Voy, Xudo urdi-ketdi!Ko‘zdek qo‘shning to‘yiga chiqmasanglar, uyat bo‘lmaydimi? Erta-indin sizlar ham farzand ko‘rasizlar. To‘y qilasizlar", deb dashnom berdi.Odatda, matnda didaktemalarni keltirishdan asosiy maqsad shu orqali pand-nasihat berish, muammoli masalalarni yechishga ko‘maklashish to‘g‘ri yo‘lni topishda keltirilgan misoldan ibrat chiqarishga da‘vat qilish yoki bo‘lib o‘tgan voqeaga munosabat bildirishdan iborat.

Matn tiplarining yana biri xabar mazmunli matnlar hisoblanadi. Ularda asosan biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan bo‘ladi.Aynan asar ichidan keltirilgan bir asar qahramoni to‘g‘risida xabar beruvchi bir qismi xabar matni sanaladi. Bunday matnlarni yozishdan maqsad asarning ayrim o‘rinlariga oydinlik kiritish maqsadi bilan kiritilgan havola xarakteridagi xabar hisoblanadi. Matn tiplarining har birini alohida misollar yordamida ko‘rib chiqdik. Yozuvchi asarini o‘qishli va ifodali qilish uchun ham matn tiplaridan keng ko‘lamda foydalanadi. Biror bir badiiy matnda sanab o‘tilgan matn tiplarining hammasi yoki ayrimlari ishtirok etgan bo‘lishi mumkin, yoki butun boshli asar bitta matn tipi asosida shakllangan bo‘lishi mumkin

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. (O‘tkir Hoshimov Tushda kechgan umrlar Toshkent -2019 21-bet)
- 2.G‘ulomov G‘. Tilshunoslik nazariyalari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2019.
3. Matyoqubov O., Qurbonov N. Matn tahlili va muloqot lingvistikasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
4. Mahmudov N. Nutq madaniyati va stilistika. Toshkent: Universitet, 2018.
- 5.Rizayev B. Matn va uning lingvistik xususiyatlari. Samarqand: Zarafshon, 2020.
6. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976.
7. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
8. Hasanov U. Matn va nutq turlari. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
9. Van Dijk T.A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London: Longman, 1977.